

Nauka o slovní zásobě a tvoření slov

Slovní zásoba

- a) souhrn všech slov a ustálených slovních spojení v daném jazyce. Je bohatá, neustále se mění a vyvíjí. Jejím studiem se zabývá **lexikologie**.
- b) Je složena z **jádra slovní zásoby** (slova vývojově nejstarší, pojmenovávají nejdůležitější skutečnosti běžného života, př. země, ruka, strom) a ostatní pojmy tvoří **proměnlivou část slovní zásoby**.
- c) Souhr slov, které ovládá jeden uživatel, se nazývá **individuální slovní zásoba**. Zahrnuje dvě složky:
- d) **aktivní slovní zásobu** (jedinec běžně užívá - okolo 5 - 8 tisíc slov),
- e) **pasivní slovní zásobu** (jedinec výrazům rozumí, ale neužívá jich - okolo 40 tisíc slov).

Slovo

Rozlišujeme slova:

- 1) **Značková** - jejich význam nelze odvodit od jiných slov, patří k nejstarším slovům slovní zásoby, př. nos, voda.
- 2) **Popisná** - mají prokazatelný vztah k jiným slovům, př. cvičitel, lovecký.

Některé skutečnosti můžeme pojmenovat jedním slovem, jiné **ustáleným spojením** dvou či více slov. Takové pojmenování nazýváme **sousloví**, př. střední škola, hladká mouka.

Mezi ustálená spojení patří také **frazémy**. Jsou:

- a) **nevětné**, př. růžové brýle, zkouška ohněm
  - rčení - praštit se přes kapsu
  - ustálená přirovnání - rychlý jako blesk
- b) **větné** - mají podobu celé věty. - pořekadlo (I mistr tesař se utne.), přísloví (Dvakrát měř, jednou řež.), pranostika (Kateřina na ledě, Vánoce na blátě.)

Slovo a jeho význam

Slova mají význam věcný a význam mluvnický.

- 1) Věcný (lexikální) význam - každé slovo má určitý obsah, který bývá vysvětlen ve slovnících, př. slovo LOM - 1. trhlina nebo plocha vzniklá nalomením, 2. místo a provozovna k těžbě užitkových nerostů, 3. náhlá změna směru: lom světla.
- 2) Mluvnický (gramatický) význam - slovo patří k určitému slovnímu druhu, vyjadřuje různé mluvnické kategorie, př. pád, číslo, rod.....

Oba tyto významy se u slov vyskytují souběžně.

Rozlišujeme slova nadřazená, podřazená, souřadná.

Slova jednoznačná a mnohoznačná

Podle toho, kolik významů slovo má, rozlišujeme slova jednoznačná a mnohoznačná.

SLOVA JEDNOZNAČNÁ - mají jeden věcný význam, př. vlastní jména (Alík, Kynšperk, Svatka, Janáček), citoslovce (bříink, verr), odborné názvy (algebra, časování, statika).

SLOVA MNOHOZNAČNÁ - mají význam základní a význam druhotný, který vzniká přenesením pojmenování na jinou věc.

- a) **metafora** - přenesení významu na základě vnější podobnosti (př. krk, husí krk, živit pět krků, přijít o krk, krk houslí),
- b) **metonymie** - přenesení významu podle vnitřní souvislosti věcí, př. psaní - zaznamenání něčeho, dopis,
- c) **synekdocha** - pojmenování celku označením jeho části, př. otcovská střecha - rodný dům.

Homonyma, synonyma, antonyma, paronyma

HOMONYMA - slova souzvučná, stejně znějící, ale různého původu a významu. Je nutné je rozlišit od slov mnohoznačných, př. Jeřáb (strom, pták, stoj).

SYNONYMA- slova souznačná, která mají různou formu, ale stejný nebo podobný význam, př. mluvnice - gramatika, uskutečnit - realizovat.

ANTONYMA - slova opačného významu. Označují jevy stejného druhu, ale opačných vlastností, př. bdít - spát, ticho - hluk.

PARONYMA - slova graficky nebo fónicky podobná, avšak významově zcela odlišná, př. hold - holt, letní - lední.

ARCHAISMY = skutečnost, kterou pojmenovávají, nezanikla, jen jsou nahrazovány novějšími výrazy, př. přírodozpyt = přírodopis.

HISTORISMY = skutečnost, kterou pojmenovávají, již zanikla, př. mázhaus, sudlice.

NEOLOGISMY = nahrazují zastaralá slova nebo pojmenovávají zcela nové skutečnosti, jsou to nově utvořená nebo přejatá slova, př. moderátor, lobbovat.

EUFEMISMUS (MELIORATIVUM) = je vyjádření, které zmírňuje, zlehčuje, zjemňuje, či přikrášluje skutečnosti, opakem eufenismu je **PEJORATIVUM (DYSFEMISMUS)**.

Citové zabarvení

KLADNÉ

- **zdrobělina** (nosánek, slaboučký)
- **familiární výrazy** (miláček, brouček)
- **dětská slova** (papat)
- **slova domácká** (hypokoristika) (brácha, mamina, Verča)

ZÁPORNÉ

- **slova hanlivá** (šmelinář)
- **slova zveličelá** (psisko, babizna)
- **slova zhrubělá** (držka, chcípnout)
- **slova vulgární** (blbec, prase)
- **dysfemismy** - zveličují nepříjemnou skutečnost (zdechnout)

Slohové zbarvení

Slova hovorová - užívají se v běžně mluvené řeči, př. zasedačka, písemka

Slova knižní - používají se v psaném uměleckém jazyce, v literatuře, př. lkát, odvětit, unylý.

Slova básnická (poetismy) - v moderní poezii se již nepoužívají, př. blankyt, luna, ztepilý.

Odborné názvy - bez citového zbarvení, př. hláska, derivovat, akcie.

Rozhodni, ve kterém případě se jedná o metaforu a ve kterém o metonymii:

liška (vychytralý člověk)

řetěz (sled ostrovů v moři)

yperit (bojový plyn poprvé použitý u města Ypres)

kořen (začátek nosu, jazyka)

hudba (kapela, hudební těleso)

řasa (vodní rostlina)

ementál (sýr vyráběný v údolí řeky Emme)

kůže (slupka pomeranče)

psaní (dopis)

mečík (zahradní rostlina)

koza (tělocvičné nářadí)

západ (světová strana)

studená (barva)

Řešení:

liška (vychytralý člověk)

řetěz (sled ostrovů v moři)

yperit (bojový plyn poprvé použitý u města Ypres)

kořen (začátek nosu, jazyka)

hudba (kapela, hudební těleso)

řasa (vodní rostlina)

ementál (sýr vyráběný v údolí řeky Emme)

kůže (slupka pomeranče)

psaní (dopis)

mečík (zahradní rostlina)

koza (tělocvičné náradí)

západ (světová strana)

studená (barva)

Rozhodni, kdy je ve větách použito slovo ve svém původním významu a kdy v přeneseném významu.

- a) Prodej počítačových myší se v dubnu zvýšil o deset procent. Myš je drobný hlodavec s dlouhým ocáskem. Je to taková kancelářská myš.
- b) Rád chodím do kina na Formana a Hřebejka. Miloš Forman a Jan Hřebejk jsou významní čeští filmoví režiséři.
- c) Dětské stoličky vypadávají kolem dvanáctého roku dítěte. U okna stojí barokní stolička s látkovým potahem.
- d) Hraje na postu levého křídla. Kancelář finančního odboru najdete v pravém křídle budovy. Orel roztáhl svoje mocná křídla a vznesl se.
- e) Nejvíce se na táboře děti těší na to, že budou držet noční hlídku. Ve městě byly během sobotní noci posíleny hlídky městské policie

Obdobným způsobem jako v bodě a) vytvářej různé věty s následujícími slovy (malé počáteční písmeno můžeš nahradit velkým či naopak) a rozhodni, zda se jedná o metaforu, metonymii, či slovo v základním významu.

ježek, mandle, rentgen, hrdlo, Vídeň, lopatka, školka, hlas, hřebínek, list, stavba, Diesel, zvonek, sedlo

Slova zastaralá (historismy, archaismy)

Tam Libuše v bělostném vínku kol čela seděla soudíc pod košatou lipou na povýšeném stolci kobercem postřeném. Vpravo pak, vlevo dvanácte kmetů, dvanácte hospodářů nejmocnějších rodů, mužové statní i bílých už brad. Před nimi prostorou kolem zástup, lid čeledí i mužové, ženy i starostové, již přišli na soud nebo se zastat někoho ze svých rodů. Tu před kněžnu a soud vystoupili oba rozvadění sousedé. Mladší zle žaloval, že starší proti právu chce meze a role. Starší, muž plné, husté brady, chmurný jako mrak, skočil mu do řeči. Zostra a zkrátka žádal a chtěl, aby se stalo po jeho vůli, a nedbal, že by bylo křivdou jeho sousedu. Když Libuše vyslechla toho i toho a rozvážila při, když přednímu kmetu pak oznámila svůj nález a když kmeti, uváživše mezi sebou při a rozsudek, přisvědčili, ohlásila kněžna, jak našla za právo: že mladšímu se děje křivda, že jeho jsou role i meze.

Archaismy

a) kabátec	učitel
b) škamna	chemie
c) chmelovina	kabát
d) funebrák	školní lavice
e) pinta	pivo
f) lučba	pohřebák
g) almara	stuha
h) hojič	skříň
i) školmistr	lékař
j) silozpyt	kino
k) oř	kůň
l) biograf	fyzika

Pokud správně vylučíš tajenku, dozvíš se, jaké dva významy mají slova v jazyce.

1.	2.	3.	4.	5.
			S	
B		B	K	

6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
	O			O	S			
	V			N				
						E		
	L							

1) synonymum ke slovu boty

2) příslovce od nový

3) vesnice

4) eufemismus - smrt

5) číslovka řadová mužského rodu - 5

6) $45 : 9 + 2$

7) elipsa

8) 3. pád vzor pán

9) 2. os., č. j., roz. způsob mluvit

10) knižní podoba zájmena ten

11) mn. č. zájmena sám

12) synonymum ke slovu táta

13) zdobnělina jména Ota

14) antonymum ke slovu velký

Jaký věcný význam (všechny významy + vysvětlení) mohou mít tato slova?

ryba

ucho

hlava

kolej

stát

Mluvnický význam slov (Sestav mluvnicky správně větu.)

otec - 1. pád, č. j., r. m. životný

jet - 3. os., č. j., způsob oznam., č. min.

s - předložka se 7. pádem

syn - 7. pád, č. j.

tramvaj - 7. p., č. j.

Vyškrtni z každého řádku slovo, které mezi ostatní nepatří. Zbylá slova pojmenuj slovem nadřazeným.

tygr - levhart - jaguár - medvěd - kočka - rys - ocelot

_____

pondělí - duben - čtvrtek - neděle - sobota - úterý - pátek

_____

škvor - jepice - strašilka - brouk - blecha - špaček - cvrček

_____

náramek - sponka - náhrdelník - tetování - prsten - brož

_____

sandály - pantofle - baleríny - mokasíny - holiny - kozačky - ponožky

_____

benzin - auto - loď - vlak - tramvaj - kolo - letadlo - trolejbus

_____

křeslo - almara - skříň - noční stolek - postel - potah - židle - stůl

_____

Vypiš z textu podtržená slova a urči, o jaká slova se jedná.

Dnes je venku hezky. Jdu do školy, odpoledne se budu učit a večer s babičkou oslavím narozeniny. Písnu ti, měj mobil zapnutý. Podívej se na displej. Doufám, že ti rodiče zasponzorovali kredit. Zlatíčko, vyzvedni našeho prcka u bráchy, já musím brnknout šéfovi. Naše sousedka usnula navždy, Byla to sice už zralá žena, ale stařenka s kosou jí ještě neklepala na dveře. Konšelé sedíce na radnici rozhodli o jmenování fořta místních hvozdů.

Archaismy -

Eufemismy -

Jádro -

Familiární -

Neologismy -

Přirad'

1) Gramatika	nauka o slohu
2) Syntax	tvarosloví
3) Lexikologie	nauka o nářečích
4) Morfologie	skladba
5) Stylistika	nauka o slovní zásobě
6) Dialektologie	mluvnice
7) Fonetika	hláskosloví

Roztříd' (import, životopis, singulár, dopravní prostředek pro cesty do vesmíru, teorie, vývoz, dopravní značka, tenisová pálka, jednotné číslo, biografie, část jablka, praxe)

SYNONYMA

ANTONYMA

HOMONYMA

Roztříd' (pěknej, duchna, ráno, čórnout, néhorší, škola, žákajda, vobchod, zapásnout, svodka, maturiták, seminárka)

Spisovná

Nespisovná

nářečí

spisovná čeština

slang

argot

Obohacování slovní zásoby

- 1) Tvoření nových slov
- 2) Slova dostávají nové významy
- 3) Slova se spojují v sousloví
- 4) Slova se přejímají z jiných vrstev jazyka
- 5) Slova se přejímají z cizích jazyků
- 6) Slova zanikají
- 7) Některá slova dříve nepoužívaná se vracejí do slovní zásoby

Tvoření nových slov

- 1) **Odvozování** - je způsob tvoření slov, kdy ke slovtvornému základu přidáváme předpony, přípony, případně jen koncovku. (slova motivovaná a nemotivovaná - musím znát rozdíl)
- 2) **Skládání** (kompozice) - tvoření slov ze dvou a více slov nebo slovtvorných základů. Skládáním vznikají slova složená (složeniny) např. krasobruslař, hláskosloví.

složeniny vlastní (nedají se rozložit na volné spojení slov, př. novověk)

složeniny nevlastní (spřežky) - lze je rozdělit na samostatná slova, př. zeměkoule.

Přibývá složenin, z nichž alespoň jedna část je cizího původu, př. topmodelka, ultralehký.

Podle toho, který slovotvorný prostředek ke slovotvornému základu přistupuje, rozlišujeme tyto typy odvozování:

Základové slovo	Přípona	Odvozené slovo
dát	vat	dávat

Základové slovo	Předpona	Odvozené slovo
malovat	vy	vymalovat

Základové slovo	Koncovka	Odvozené slovo
opravit	o	oprava

Základové slovo	Předpona a přípona	Odvozené slovo
čelo	ná - ník	náčelník

Najdi základové slovo ke slovu odvozenému, vysvětli, jak bylo utvořeno.

rybička

výlet

paví

výřečný

prarodiče

kolem

opasek

Michala

dopsat

podhoubí

výpočetní

sadař

Dokážeš to vyjádřit jménem složeným?

ryba žijící ve sladkých vodách

-----

umělci známí po celém světě

-----

deska, která hraje dlouho

-----

potrubí, ve kterém je veden plyn

-----

opraví vám to tam opravdu rychle

-----

veselá hra

-----

zvukovod, velkoměsto, dějepis - někdy slova bývají spojená pomocí -o- nebo -e-

Rozliš složeninu vlastní a nevlastní:

vodotěsný

pravopis

zemětřesení

sebekritika

dějepis

dlouhohrající

prvočíslo

samozřejmý

jaksepatří

práceschopný

rovnováha

samoobsluha

3) Zkracování (abreviace) - je tvoření slov zkracováním základových slov nebo ze zkrácených částí základových slov. Zkracováním vznikají zkratky, slova zkratková a značky.

Iniciálové zkratky - první písmena víceslovného názvu, př. OSN **(nepíšeme tečku)**

Zkratky - píšeme první písmeno slov, příp. slabiku tak, aby zkratka končila souhláskou,

př. s. r. o. (společnost s ručením omezeným), př. Kr. (před Kristem), v. r. (vlastní rukou). **(píšeme tečku)**, za titulem píšeme vždy tečku - JUDr., MUDr. atd.

Neoficiální zkratky vědeckých, akademických a pedagogických titulů píšeme s malým písmenem, př. doc., prof., dr.

Z praktického důvodu se v písmu zkracují často užívaná slova:

atd., ap., apod., aj., např. (**POZOR!** například i na příklad), tzv. (**POZOR!** takzvaný i tak zvaný).

Slova zkratková - vznikají spojením počátečních písmen nebo slabik několikaslovného názvu (např. Čedok - Česká dopravní kancelář, Čebus - České autobusy, sitkom - situační komedie).

Zkratková slova skloňujeme podle vzorů, např. Eurotelu - hradu, Sazky - ženy.

Značky - mají ustálený grafický obraz, příp. jsou tvořeny písmeny z cizích abeced nebo zvláštními nepísemnými grafickými znaky, nepíšeme za nimi tečku. (značky měr, měn, fyzikálních veličin, matematických pojmů, hudebních pojmů, chemických prvků)

Zkratky (cvičení)

Bydlí na **(Tř. / tř.)** Kapitána Jaroše. Spor o **(Rkp / Rkp.)** zelenohorský a královédvorský. Petr Mlynář, ved. studijního **(odd / odd')**. Získal titul **(Ph. Dr. /PhDr.)**. Ze zpěváků vystoupil **(m. j. / mj.)** Gott.

rychlost 130 **(km/h nebo km/h.)**, Sparta **(vs / vs.)** Slávia, **(CH.K.O. / CHKO)** Pálava, založil vlastní **(s. r. o. / s.r.o.)**, **(R. h. / Rh)** faktor, **(Mgr. et. Mgr. / Mgr. et Mgr.)** Novák, historie **(č. - s. / čs.)** opevnění, doba **(př. Kr. / př. kr.)**, **(viz / viz.)** oddíl 5, Bělá **(p. /p)** Pradědem, najdete to na **(str 5./ str. 5.)**, **(pí / pí.)** Nováková, setkali se v Květnu **(tr. /t. r.)**, Jihočeská mlékárny **(spol. s r. o. / spol. s r. o.)**, **(t. č. / tč.)** na mateřské dovolené,

Slova dostávají nové významy

např. nabourat se

- bez povolení vniknout do prázdného bytu a užívat ho
- neoprávněně proniknout do operačních systémů, programů

Slova se spojují v sousloví

např. sametová revoluce, mobilní telefon

Slova se přejímají z jiných vrstev jazyků

- slova cizího původu rozšiřovala slovní zásobu češtiny v průběhu vývoje našeho jazyka:
- a) **z latiny** - škola, tabule, student
- b) **z němčiny** - cop, drát, hadr, šle, šunka, žert
- c) **z francouzštiny** - notes, reportáž, krém, manžeta
- d) **z angličtiny** - džíp, gól, víkend, svetr, displej
- e) **z italštiny** - soprán, trombon, freska, banka, kalhoty
- f) **ze španělštiny** - rodeo, armáda, vanilka
- g) **z polštiny** - půvab, podmět, závoj, kreslit
- h) **z ruštiny** - tuleň, vesmír, vzduch, něha, lyže, dějství
- i) **z eskymačtiny** - kajak, iglú
- j) **z arabštiny** - káva, algebra
- k) **z indiánských jazyků** - čokoláda, kánoe
- l) **z finštiny** - sauna, kreslit
- m) **z japonštiny** - gejša, mikádo, kimono, džudo

Slova zanikají

př. chozrasčot, kolchoz, pětiletka

Některá slova dříve nepoužívaná se vracují do slovní zásoby

např. radnice, radní, hasič

Slovníky a jejich druhy

- 1) **Slovníky naučné** (encyklopedie, jsou buď všeobecné, nebo specializované) podávají výklad slov spolu se širším poučením v nejrůznějších oborech lidské činnosti.
- 2) **Slovníky jazykové** podávají informace o slovním a mluvnickém významu slov a jejich užívání v jazyce. Zachycují slovní zásobu náležející ke spisovné vrstvě jazyka.

Slovník spisovného jazyka českého, 1989, obsahuje 192 000 hesel.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 2003, obsahuje necelých 50 000 hesel, popisné, zachycují slovní zásobu všech útvarů jazyka.

- 3) **Slovníky překladové** převádějí slova z jednoho jazyka do druhého.

4) Speciální výkladové slovníky

- **historický slovník**, popisující slovní zásobu urč. historického období
- **etymologický slovník**, vysvětlující původ slov
- **nářeční slovník**
- **slovníky sociálních dialektů** (slang)
- **slovníky cizích slov**
- **slovník zaznamenávající nová nebo přejatá slova a slova, která nabyly nových významů**

5) Speciální slovníky nevýkladové, př. slovníky synonym, průvodce našimi jmény

Tvoření slov - stavba slova

Slova jsou utvořena z různých slovotvorných částí (morfémů), které jsou dále nečlenitelné, ale ještě mají nějaký význam. Ve slově lze vydělit **KOŘEN**, **PŘEDPONU**, **PŘÍPONU** a **KONCOVKU**. Slova se stejným kořenem a souvisejícím významem nazýváme **slova příbuzná**.

KOŘEN - část slova, která je společná pro všechna příbuzná slova.

PŘÍPONA - část slova, která stojí za kořenem a která obměňuje význam slova (může měnit i jeho slovní druh)

KONCOVKA - část slova, která se mění při ohýbání, určuje číslo a pád u jmen a číslo a osobu u sloves (její pomocí tvoříme různé tvary téhož slova, neměníme však význam slova nebo jeho slovní druh).

PŘEDPONA - část slova, která stojí před kořenem na začátku slova a obměňuje jeho význam (nemění však jeho slovní druh).

Příklad

Slovo	Předpona	Kořen	Přípona	Koncovka
stavba		stav	b	a
výstavba	vý	stav	b	a
stavební		stav	eb - n	í
přestavíš	pře	stav		íš

Cvičení:

Slovo	Předpona	Kořen	Přípona	Koncovka
lístek				
listina				
listnáč				
lístkový				
zalistuj				

Způsoby tvoření slov

Rozlišujeme **SLOVA MOTIVOVANÁ**, u nichž můžeme zjistit, ze kterého slova vznikla (př. ze slova moudrý vzniklo slovo moudrost) a **SLOVA NEMOTIVOVANÁ** (prvotní), u nichž to zjistit nelze (př. srdce, chléb, stůl).

Nauka o tvoření slov = **DERIVATOLOGIE**

V češtině se tvoří nová slova třemi způsoby: **odvozováním, skládáním, zkracováním**.

Při tvoření slov je nejdůležitější rozčlenění slov na **slovotvorný základ** (je základem pro vytvoření nového slova ma slovo odvozené, jeho součástí bývá kořen) a **slovotvorný prostředek** (část slova, která přistupuje ke slovotvorného základu a díky které nové slovo vzniká (např. ke slovotvornému základu les jsou připojeny slovotvorné prostředky les - ník, za - les - něný).

Rozhodni, která slova jsou motivovaná (popisná), a která slova nemotivovaná (značková).

železný, vozík, káva, nový, škola, kresba, dům, lesník, moře, knížka, křoví, kazatel, modř, stavba, dřevo, přípitek, vůz, láska, znalý, kniha, kovář, čaj, sklenice, bílý, kov, snadno, učit, zeď, rychle, lít, dobrák, ryba, malba, otec, vysoko, pole, správný, hezký, svět, písmo, bůh, uhlí, okno, měřič, uzený, síť, jasně, dub, jehličí, ryba, bílit, kvítí, dub, oráč, chléb, dobře, čern, psát, vědec, přítel, přání, hra, sklo, doma, vysoko, zpěv, lék, syn, vozit.

Doplň správně tabulku.

Slovo základové	Slovo odvozené	Slovotvorné prostředky
med	medový	
prodej	prodejný	
ředitel	ředitelna	
malovat	namalovat	
Kroměříž	kroměřížský	
známý	neznámý	
trhat	natrhat	
kuchyň	kuchyňský	

Rozdíl mezi slovotvorným základem a základovým slovem

Měli bychom si dát pozor na slučování pojmů slovotvorný základ a základové slovo. Základové slovo je výraz, ze kterého tvoříme nové slovo. Slovotvorný základ je společná část slova odvozeného a slova základového:

Základové slovo	Slovotvorný základ	Odvozené slovo
moře	moř	námořník